

וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם בגימטריא: הוא עמד ותקן תפלת השחר. יצחק לשוב בשדה לפנות ערב בגימטריא: הוא עמד ותקן תפלת המנחה ועם הכולל. מבאר שבע וילך חרנה ויפגע במקום וילן שם בגימטריא: תקן תפלת הערב; ויפגע במקום וילן שם בגימטריא: ואין פגיעה אלא תפילה [עה"כ] (גליונות קהלות יעקב).

*

ואיך לא יתן החזן נגד עיניו תמיד, כי הוא במקום כהן גדול, המתעסק בעבודה לכפר על העם, כי התפלות במקום תמידן תקנו, וכיון שכן, כמה מהעונש יכול להגיע לו אם הולך חשכים ואין נוגה לו, דכמה פגם עושה באותה עבודה, והוא כאילו מועל בקדשים ממש, תחת שעל ידו ראוי שיתכפרו הקהל.

ולכן צריך החזן גם כן להיות עיניו פקוחות, להחזיר פנים לארבע רוחות בית הכנסת, לראות אם יש מהמוזן העם מדבר עם רעהו, או אחד מתנמנם, להרים קולו באותו צד כלאחר יד, לעורר או להפסיק מלדבר. וידמה בדעתו כאילו עומד בבית המקדש, עושה העבודה, והיחידים העומדים לפניו הם מאנשים אשר נמצאו במקדש וראו במעשה העבודה, שאם יטעה, יכולים למחותו; שעל ידי כך מטהר רעיוניו, כי מפנה כל מחשבות זרות ומתדבק באהבת הבורא שעומד בפניו, ומדמה בדעתו כאילו בפניו רואה ומשגיח, ובוזה נכנס יראה בלבו להתפלל בכל לבו, ואז תפלתו עולה כריח ניחוח לפני ה' (שבט מוסר לדיב. ועע"ש אות לו).

דף כז

יעל תרנגול שנסקל בירושלים על שהרג את הנפש'. מעשה שארע בזמננו, בתרנגול שהיה נגוע במחלת כלבת, ושרט רגלו של אדם, והלה נדבק בכלבת ומת. ויש לעיין האם התרנגול חייב מיתה במקרה כזה; האם מת האדם ע"י כחו או שמא התרנגול אינו אלא כגורם. והלא כלל הוא בדינו 'כמיתת בעלים כך מיתת השור', וכשם שאדם שהמית בגרמא פטור, כך בהמה שהמיתה. אכן נראה שחייב מיתה, שהרי אדם שהשיך נחש בחברו ומת, נחלקו תנאים אם הפעולה מתייחסת לאדם המשיך וחייב אם לאו, אבל כלפי הנחש אין מחלוקת שהפעולה מתייחסת אליו. אלא שיש מקום לחלק בין ארס נחש הממית במהרה, לכלבת שאינה ממיתה אלא לאחר זמן. והמדביק חברו במחלת איידס, יש לומר שפטור מדין רוצח, כי המחלה ממיתה לזמן ארוך מאד, ואינו מת אלא אם חלה במחלה אחרת, שעל ידי האיידס אין לגוף כח להילחם כנגד אותה מחלה, ואפשר שזה נחשב כגרמא. ובפרט שאינו מוכרח שימות, כי אפשר שלא יחלה כלל. ואף על פי שהמכה את חברו ומת אפילו לאחר כמה שנים – נהרג, מכל מקום המכה מתחילה מיד, אבל כלבת וכדומה אינה מתחלת אלא לאחר ששה שבועות מהנשיכה. וצ"ע (מהגרז"נ גולדברג שליט"א)

'שמע מינה עד ועד בכלל. שמע מינה'. כבר כתב רש"י (כו סע"ב) שרק 'עד' דרבי יהודה משמעו עד בכלל, ולא 'עד' דרבנן.

אכן כך היא שיטתו של רבי יהודה בשאר מקומות בפירושי 'עד' שבמקראות, עד בכלל – כפי שהראה בספר משך חכמה (בשלח יד, כח) ממנחות סח ומגטין ח. וע"ע במש"כ שם.

'מי סברת דהאי פלג מנחה פלג אחרונה קאמר, פלג ראשונה קאמר, והכי קאמר...'. ערש"י. ו'פלג המנחה אחרונה' שאמרו בבבלי אחרונה, ו'פלג אחרונה, ולא פלג אחרונה, כמו ההבנה הקודמת.

'אסור לעבור כנגד המתפללין'. כתב בספר 'מאמר מרדכי': טעם האיסור, מפני שמבטל כוונת המתפלל. ולפי זה נראה שאם המתפלל משלשל טליתו על פניו כמו שנוהגים הרבה – מותר לעבור על פניו, שהרי אינו מרגיש במה שנעשה לפניו. ומכל מקום ראוי לחוש ולהחמיר. עד כאן דבריו. ובפרט לפי מה שכתב החי"אדם שטעם האיסור הוא מפני שמפסיק בין המתפלל לשכינה – בודאי אין להקל בזה. (באור הלכה קב).

ובספר בית ישי (דרשות) למו"ר הגר"ש פישר שליט"א דחה טעם זה שכתב החי"אדם. ולפי"ז נתן טעם לכך שמקלים בדבר הרבה, כי כיום שנוהגים להתפלל בעצימת עינים, ההעברה אינה מבטלת הכוונה. ודוקא בזמן הש"ס שלא היו מתפללים בעצימה, אסור.

הנה שאלות שהצגתי להג"ר אביגדר נבנצל שליט"א:

האם מותר לאדם שסיים תפלתו, לפסוע ג' פסיעות כאשר אדם אחר עומד מאחוריו וסיים תפלתו אך עדיין לא פסע לאחוריו, בגלל אדם אחר שמתפלל מאחוריו (שלכאורה אין כאן ביטול כוונת המתפלל, וגם אינו מפסיק בין המתפלל לשכינה. וכמדומה שכן שמעתי מזמן בשם הגרי"ש אלישיב שליט"א)? עוד נסתפקתי בענין זה, שלכאורה הטעם של הפסקה בין המתפלל לשכינה (שהוא במשנ"ב בשם החי"אדם), אינו שייך אלא אם נכנס מחוץ לד' אמות לתוך ד' אמות, אבל אם עמד בתפילה בתוך ד' אמותיו, אין איסור לפסוע אלא משום ביטול כוונה. ולפי זה יש מקום לכאורה להתיר לפסוע אם אין ביטול כוונה, כגון בילד קטן המתפלל, באופן שניכר שאינו מכוין. ילמדנו רבנו האם הנחות אלו נכונות. מענה:

גם לענ"ד נ' כמו שכתב מר שהורה זקן שליט"א.

צ"ע אם אין לחוש בילד קטן שמא מכוון קצת.

אח"כ מצאתי בשו"ת אור לציון (לגר"צ אבא שאול שליט"א. ח"ב ז, כג) שפסק גם הוא להתיר לעבור לפני זה שסיים תפלתו ועדיין לא עקר רגליו.

ולענין השאלה השניה – ראיתי מובא בשם החזו"א, מעשה בילד קטן שעמד מאחוריו בתפלה, ולא פסע עד שסיים הקטן את תפלתו. וגם הורה כן בפירוש לאסור (עפ"י ארחות איש שער יא ג).

'אל יתפלל אדם... ולא אחורי רבו'. היינו שלא יתפלל לשום גוון, כגון שיושיעו הש"י שיהא גדול בתורה כרבו – זה אסור, כי בתפלה צריך להבין כי הוא מתפלל להש"י שהוא מקור הישועה, שיכול להושיעו ולהשפיע עליו בלי גבול ומיצר, ולמה לא יתפלל שיושיעו בלי גבול (מי השלוח).

(ע"ב) 'האומר דבר שלא שמע מפי רבו' – ואמרו בשם רבו (ריטב"א, תר"י ועוד), או אף בסתם –

באופן שהשומעים מבינים שדברי רבו הם (כן משמע ברמב"ם ת"ת ה, ט. וע"ע במגן אברהם קנו).

ורק מדת ר' אליעזר הגדול היתה שלא היה אומר כלל, אף לא מדעת עצמו, דבר שלא שמע מפי רבו – סוכה כח. יומא סו:

ומהרש"א פרש שאמרו מעצמו ולא בשם רבו, והמדובר על דין שאינו תלוי בסברה, שאין לאמרו אלא אם שמע מרבו וכמו שנהג רבי אליעזר, אבל דברים שמסברה – הלא מצינו כמה חכמים שאמרו אעפ"י שלא שמעו מרבים.

וצריך באור, אם אסור הדבר מדוע צוין ר"א במדה זו והלא מדת כל אדם כך היא. ועוד, אם הדין אינו בא מסברה אלא מדרשת

הכתובים, הלא תלוי באיזו מדה ממדות התורה הוא למד, כי מדת קל-וחומר (והדומות לה – ע' במובא במנחות פב) אדם דן מעצמו, ומדת גזרה שוה אי אפשר לדון מעצמו, ואם כן על מה באה האזהרה שבכאן?
 ויתכן שהכוונה על הלכה מחודשת שאיננה סברה פשוטה. ואסור לאמרה כהלכה פסוקה וברורה אם לא שמעה מרבו [אך נראה שאפשר להציגה כאפשרות, כחוכך בדבר מדעתו]. ומדת ר' אליעזר היתה שלא אמר כלל דבר שלא היה מקובל אצלו במסורת מרבו. וע"ע במובא בב"ב קיא.

והיינו דקאמר ליה רבי ירמיה בר אבא לרב: מי בדלת?! יש לפרש לפי מה שכתב בה"ג (הביאו בגליון הש"ס) שר' ירמיה התפלל מאחורי רב תפלת חול. ולכן רב שהתפלל תפלת שבת שהיא קצרה, סיים תפלתו לפניו, ולא היה יכול לישב במקומו. וזהו שאמר לו ר' ירמיה כמתנצל ואומר 'מי בדלת ממלאכה?!' כלומר לא ידעתי שאתה מתפלל תפלת שבת (מרע"כ).

'ההוא טעותא הוא... שאני צבור דלא מטרחינן להו'. משמע, הא יחיד שהתפלל ערבית מפני שסבר שהגיע זמנה ועדיין לא שקעה החמה – חוזר ומתפלל (רו"ה; תר"י ושאר פוסקים. ואולם הריטב"א כאן כתב שיצא ידי חובת תפלה, ומפרש שהתפלל אחר שקיעת החמה. ע"ש. וע' בספר תוספת שבת (רסג סקל"א) שאם נאנס אחר כך ולא התפלל – אין צריך להתפלל תפילת תשלומין).

ויש לשאול, אם אמנם מצוות צריכות כוונה, הלא נתכוין לתפילת ערבית וגם אפשר להתפלל עכשו תפילת ערבית, ואם כן מה לי אם טעותו גרמה לו, הלא מכל מקום כיוון ומה שייך טעות בכוונה? – אך נראה שהתפילה שונה משאר מצוות, שמלבד דין כוונה יש בה דין שתהא לרצון האדם, כקרבן שנאמר בו לרצונו וצריך בו דעת מלאה, וכיון שטעה אין כאן רצון גמור (עפ"י זכר יצחק ח"א י).

'בצד תמרה הוה ולא בצד עמוד הוה, ולא ר' ישמעאל ברבי יוסי הוה אלא ר' אלעזר בר' יוסי הוה, ולא של שבת בערב שבת הוה אלא של מוצאי שבת בשבת הוה'. אולי רמזו בזה שאין לעשות כן, להתפלל של מוצאי שבת בשבת, אלא ליחיד ולצורך מצוה (כמו שכתבו הראשונים). וזהו שאמר: לא היה זה בצד עמוד כלומר בישוב, אלא בצד תמרה – כי הוצרך להחשיך על התחום וכדומה. ומצינו (ע' מעילה יז) בר' אלעזר בר' יוסי שהיה מקורב למלכות, והולך בשליחות חכמים להשתדל בדבר נחוץ (מרע"כ).

'בעלי תריסין'. הערוך (ערך 'תריס') פרש 'בעלי תריסין' כמשמעו, שהיו מלכי יון מפקידים התריסים עם מלכי ישראל ונשיאיהם לעזרם, וליתן אימתם על מי שפורץ גדריהן.

לפי הפירוש המקובל, שהוא כינוי לנלחמים במלחמתה של תורה, כמוש"כ הראשונים, יתכן שלכך נשתמשו בלשון 'בעלי תריסין' דוקא – על שם ההתרסה איש ברעהו, כמו שדרשו על 'את והב בסופה' שבשעה שדנים הרי הם כאויבים.

וזו לשון רבי אליהו הכהן מאיזמיר בספרו 'שבט מוסר' (לו, מח):

'אמנם כתב האר"י זל"ה, שעל ידי הפלפול בהרמת קול שעושים החכמים – משברים הקליפות, כי האויר מלא קליפות הוא ומשתברים מקולות הפלפול ומזדככין באויר, לפי שהקליפות הן כמסך מבדיל בינינו לשמים. עד כאן.

והנה אעפ"י שלעיני הרואים נראה כמחזיקים במחלוקת, בהיותם נלחמים זה עם זה בהלכה, דעל כן נקראו 'בעלי תריסין' כנודע – לכן לשלול זה בא לומר שאדרבה, מחלוקת זה אינו אלא שלום. וזהו תלמידי חכמים מרבים שלום בעולם דיקא, לפי שהעולם מלא קליפות מפסיקים מלידת השפע, ובקול פלפולם משברים אותם ונמצא שמרבים שלום בעולם'.

'אמר להם רבן גמליאל לחכמים: כלום יש אדם שחולק בדבר זה? אמר ליה ר' יהושע: לאו... אלמלא אני חי והוא מת יכול החי להכחיש את המת... – לפי שמותר לשנות בדיבורו מפני השלום. ואף על פי שמצינו תלמידים החולקים על רבותיהם תמיד – יש להזהר מפני המוסר שלא יחלוק התלמיד עם הרב בענין שהוא תלוי בסברה בלבד, לכך אמר לו רבי יהושע שאין אדם שיחלוק עליו בזה (עפ"י נמוקי יוסף. ומנה ופרט שם שבעה עשר לימודים ממעשה זה). עוד בענין מחלוקת התלמיד על רבו בהלכה – ע' ביוסף דעת קדושין לא.

'נוקמיה לרבי יהושע – בעל מעשה הוא' ויהא לרבן גמליאל צער מיותר (ראשונים). ועוד, שלא יאמרו שלא חלק ר' יהושע אלא משום כבודו, כדי שימנעוהו במקומו (מהרש"א. ויתכן שרש"י מיאן בפירושו, משום שאין חשד אלא באחד, אבל לא בשנים (כמו שאמרו ביבמות כה), וכל שכן כאן שרבים היו החולקים ולא ר' יהושע לבדו. מהגרונ"ג שליט"א).

ויש ללמוד זאת ממה שציוה הקב"ה שאלעזר יקח את מחתות השרופים לעשותן רקועי פחים צפוי למזבת, ולא ציוה לאהרן לעשות – מפני שהיה בעל המעשה (עפ"י מאירי. ואעפ"י שקרח כבר היה בלוע באדמה, ואותם חמשים ומאתים נשרפו – חשש הקב"ה לכבודם של רשעים. והלא בוין זה לא נגזר עליהם – לכך לא נעשה ע"י אהרן בעל המעשה. עפ"י 'שיחות מוסר' לגר"ח שמואלביץ – לו תשל"ב כ תשל"ג).

'נוקמיה לר' עקיבא – דילמא עניש ליה דלית ליה זכות אבות' – אבל לולא טעם זה, היו ממנים את רבי עקיבא בעבור יתרון חכמתו, ואף על פי שאין לו זכות אבות, כי המינוי והמעלה ראויים לאדם בעבור החכמה ולא מפני היחס והמשפחה (נמוקי יוסף. וע"ע תוס' כתובות קה. ד"ה דחשיב).

*

'... וכן מצינו ברבן גמליאל שהיה מתקיפי קמאי והעבירוהו מפני שלא נהג כבוד בחכמים הגדולים ממנו, כמו שאמרו בפרק תפלת השחר, כי ר' יהושע היה גדול ממנו – כמו שאמר בעצמו (בראש השנה) 'רבי בחכמה', וזה נראה כגסות הרוח ושקליה למטרפסיה בעולם הזה כל זמן שלא נתברר כונתו דלא היה מפני גסות רוחו ח"ו כלל. כי כך היא המדה, להעניש בעולם הזה כפי הנגלה בעולם הזה כל זמן שלא נתבררו ונגלו המעמקים בעוה"ז, וכדאשכחן בדוד המלך ע"ה, אף על פי שאמרו (בפרק במה בהמה) דלא חטא באמת ובחיי שלמה בנו הודיע השי"ת דנמחק העון לגמרי, כי באמת לא חטא כלל, וכמו שאמרו גם כן בהקדמת הזוהר, מכל מקום כיון דבחיי לא הודיע עדיין היה צריך לקבל עונש בחיי בעולם הזה על זה, והעונש מדה כנגד מדה. ורבן גמליאל שחטאו בכבוד נענש בהסרת הכבוד, ולא ממילא בידי שמים באיזה סיבה רק על ידי הסנהדרין, דבזה הכפרה מיד, כמו כל חייבי מיתות בית דין והנענשים בב"ד דנתכפרים מיד, ועדיפים מנענשים בידי שמים, והיינו דבזה מכירים החטא מיד, כי הב"ד מודיעים להם חטאם ושבים בתשובה... (מתוך תקנת השבין עמ' 55). יתכן שלכך אין ישראל נענשים על מחשבה רעה, כי לעולם העונש בעולם הזה הוא על הגלוי כנ"ל. ואכן בעולם הבא יתכן ונענשים על הרע שבמחשבה, כאשר כתב בדרשות בית ישי (מהדר"ת לח הערה יד).

ב. ר' יוסי בר' חנינא אומר: תפלות – אבות תקנום. וכן שנינו בברייתא: אברהם תקן תפלת שחרית (וישכם אברהם בבקר אל המקום אשר עמד שם את פני ה'). יצחק – תפלת מנחה (ויצא יצחק לשוב בשדה לפנות ערב). יעקב – תפלת ערבית (ויפגע במקום וילן שם כי בא השמש).
 ורבי יהושע בן לוי אומר: תפלות כנגד תמידים תקנום – תמיד של שחר (שחרית) ושל בין הערבים (מנחה), והקטרת האימורים שלא נתעכלו בערב קרבים והולכים כל הלילה (ערבית). וכן שנינו בברייתא. ואמרו שגם לדעת ר' יוסי ברבי חנינא שהאבות תקנום, חכמים הסמיכום כנגד הקרבנות (לעשותן חובה עלינו. ריטב"א ועוד), הלכך זמנן קבוע כזמן הקרבנות.
 תפלת מוסף – לכל הדעות תקנוה כנגד הקרבנות.

ג. מנחה גדולה – משש שעות ומחצה של היום עד סוף היום (שאו הוא זמן הכשר להקרבת התמיד של בין הערבים). מנחה קטנה – מתשע שעות ומחצה ולמעלה (שבתשע שעות ומחצה קרב התמיד ביום רגיל).

דפים כו – כז

מז. א. מתי זמן תפלת שחרית?

ב. מתי זמן תפלת מנחה?

ג. תפלת הערב – רשות או חובה, ומתי זמנה?

ד. מה דינו של המתפלל תפלת שבת בערב שבת, או של מוצאי שבת בשבת?

א. תפלת שחרית מצותה בהנף החמה (ייראוך עם שמש. ע' לעיל ט: רמב"ם תפלה ג, א) וזמנה עד חצות היום. רבי יהודה אומר: עד ארבע שעות ועד בכלל. (מחלוקתם ב'בוקר' שאמרה תורה בהקרבת התמיד, האם זמנו עד חצות או עד ארבע שעות). אמר רב כהנא: הלכה כרבי יהודה הואיל ותנן בבחירתא (– מסכת עדיות) כמוותו. [והמתפלל אחר ד' שעות לר' יהודה, עליו הכתוב אומר: נוגי ממועד אספתי ממך היו. כלומר, שבר וצער באו על שאחרו מועדי התפלות שבירושלים. להלן כה.].

א. אם לא התפלל עד ארבע שעות – מתפלל עד חצות (ר"ף, רא"ש, תוס' וש"פ). ודעת הרמב"ם (וכ"כ המאירי, ריא"ז, טור) שאפילו בטלה בזמנה ולא התפלל – מתפלל עד חצות. ולדעת גאון אין מתפלל אלא תוך ארבע שעות.

ובשאגת אריה (טו) הסיק להלכה שאם לא התפלל עד ארבע שעות, שוב אין צריך להתפלל שחרית. ובאבי עזרי (קמא, תפלה ג, ז) תמה על כך מדברי הרמב"ם שנראה שחויב תפלה קיים גם לאחר שעבר זמנה, וחייב להתפלל עד חצות.

ב. התפלל בשעת הדחק משעלה עמוד השחר – יצא (פוסקים וע"ע להלן כט בדין המשכים לצאת לדרך). יש מי שכתב שתפילה בצבור קודם הנף החמה עדיפה על תפילה ביחיד לאחר הנף (עפ"י שו"ת פרי יצחק ח"א ב). ויש חולקים (ע' שו"ת אגרות משה או"ח ח"ד ו).

ב. זמן תפלת המנחה משש שעות ומחצה (שאו ניכרת הערבית החמה, ומאז כשר להקריב תמיד של בין הערבים, והיו מקריבים אותו באותה שעה בערב פסח שחל להיות בערב שבת, כדתנן רפ"ה דפסחים) עד הערב (שעד אז התמיד קרב והולך). רבי יהודה אומר: עד פלג המנחה. כלומר במחצית הזמן של 'מנחה קטנה' – אחד עשר שעות של היום חסר רביעי. (לדבריו, קרבן התמיד קרב והולך עד פלג המנחה. ופרשו התוס' שהתמיד היה קרב בתשע ומחצה ואחר כך היתה הקטרת הקטורת ותפילה זו כנגד הקטורת תקנוה).

מסופר בגמרא על רב וחכמים נוספים, שהיו מקדימים להתפלל ערבית של שבת מפלג המנחה וכשיטת רבי יהודה, והיו שלא נהגו כן. והסיקו, כיון שלא נקבעה הלכה – העושה כדברי זה עושה והעושה כדברי זה עושה.

נחלקו החכמים (להלן כט: וע' גם בשבת קיח:): האם מצוה להתפלל עם מדומי חמה (ייראוך עם שמש ולפני ירח דור דורים), או להפך, אין לעשות כן שמא תיטרף השעה ויפסיד תפלה בזמנה.

א. בהגהות מיימוניות (תפלה ג, ד) הביא בשם ר"ח שמצוה להתפלל קרוב לדמדומי חמה, שאעפ"י שלדעת בני מערבא מגונה הדבר, זהו במאחר ביותר, אבל קודם ביאת שמש כמעט שפיר דמי.

ב. לדברי רבנו תם (ע' בתוס' ורא"ש ריש מסכתין), יכול אדם להתפלל מנחה אחר פלג המנחה ובו ביום להתפלל ערבית לפני השקיעה, שהקלו בתפילה דרבנן אף במקום 'תרת' דסתר'. ופרשו אחרונים שמשום טרחא דצבורא הקילו חכמים (עפ"י פני יהושע ב.).

ויש חולקים וסוברים שאין לעשות 'תרת' דסתר' אפילו ביום אחר, להתפלל לפעמים מנחה אחר פלג המנחה ולפעמים להתפלל ערבית קודם הלילה, אלא צריך לקבוע המנהג (ערשב"א ורא"ש בשם גאון, ועוד).

ויש מתירים ביום אחר ואוסרים באותו היום (עפ"י רא"ה ומאירי ומרדכי כאן). וע' בבאור השיטות בקהלות יעקב א.

וכתב המשנה-ברורה להקל בציבור בשעת הדחק כשהתפללו מנחה לאחר פלג המנחה, אם מתפללים ערבית לא לפני בין השמשות. ונראה שגם אם הקלו לציבור להקדים להתפלל ערבית אפילו במקום 'תרת' דסתר', אין ברור כל כך שהתפלה עמהם עדיפה על תפלה ביחיד לאחר צאת הכוכבים, ורשאי היחיד להמתין עד אחר צאת הכוכבים, ועכ"פ לא יקרא עמהם קריאת שמע וברכותיה (עפ"י אגרות משה או"ח ה"ב ס).

ג. 'עד הערב' שאמרו חכמים היינו שקיעת החמה. ובדיעבד מתפלל עד רבע שעה לפני צאת הכוכבים, ובלבד שלא נראו שני כוכבים שאז עבר זמן מנחה לגמרי.

ומוטב להתפלל קודם השקיעה ביחידות מלהתפלל לאחר השקיעה בצבור [וטוב שיתנה שאם עתה לילה, תעלה תפלתו לשם ערבית, והתפילה הבא תהא לתשלומי מנחה] (עפ"י משנ"ב רלג סק"ד; רלה סק"ב, ובאה"ל).

ד. זמן פלג המנחה; י"א שהוא הוא שעה ורבע קודם הלילה. ויש אומרים שעה ורבע קודם שקיעת החמה (פוסקים).

ג. שנינו: תפלת הערב אין לה קבע. ופרשו כמאן דאמר תפלת ערבית רשות, כדעת רבי יהושע ולא כרבן גמליאל. אביי אמר: הלכה כדברי האומר חובה, ורבא אמר: הלכה כדברי האומר רשות (וכן דעת רב).

א. כן הלכה, כדברי האומר 'רשות' (רי"ף ורא"ש; רמב"ם תפלה א, ג, ה; או"ח רלה רלז).

ב. גם לדעת האומר 'רשות' היינו שאינה חובה גמורה, אבל מצוה יש בדבר ואין לבטלה בחנם אלא לצורך מצוה עוברת (תוס' ועוד). וכתבו הגאונים שאינה 'חובה' שאם ביטלה נענש, אלא 'מצוה' – שאם קיימה מקבל שכר (מובא בגוני מורח ומערב קמא; ספר המנהיג דיני תפלה פה).

ויש אומרים שהיא רשות ממש ולא 'מצוה' (ע' תר"י בדעת בה"ג; העמק שאלה לך ח בדעת בעל השאלות; שלה"ג).

וגאון כתב שאם כבר התפלל ערבית, עשאו עליו חובה. ועתה נהגו העולם לעשותה חובה (רי"ף שבת י. וערא"ש כאן; רמב"ם תפלה א, ה; שו"ת הרשב"א ח"ד קה, ועוד. ואעפ"כ אין בה חזרת הש"ץ, שאין כח המנהג חזק כדי לעשותה חובה ולהטריח הציבור בחזרת הש"ץ – א"ר רלז סק"ג מהל"ח, והובא במשנ"ב).

זמנה כל הלילה, מתום זמן המנחה (לתנא קמא מתחילת הלילה ולר"י מפלג המנחה, כאמור).

א. זמנה עד עמוד השחר (פוסקים). ובפיה"מ לרמב"ם נראה שאפשר להתפלל בשעת הדחק עד הגף החמה. וצ"ע, הלא הקטרת אמורים אינה כשרה אלא עד עלות השחר. עפ"י באה"ל).

ב. יש אומרים שלכתחילה יש לזוהר שלא לאחזרה אחר חצות [גם אם קרא שמע לפני חצות] (מהגריה"ק שליט"א; אור לציון ח"ב טו, ט ועוד).

ג. ציבור שטעו והתפללו ערבית קודם הזמן בסברם שכבר הגיע זמנה – אינם צריכים לשוב ולהתפלל, שלא להטריחם (כן מבואר בסוגיא בתפילת מוצאי שבת. וכן הדין אף בחול – מגן אברהם רסג סקכ"ו). ודוקא אם התפללו לאחר פלג המנחה (שו"ע שם). ויש מי שצדד אף מקודם לכן, כיון שתפילת ערבית רשות (ע"ש ישועות יעקב סק"ה).

ואולם יחיד שטעה והתפלל ערבית קודם הזמן – חוזר ומתפלל (כן דעת רוב הראשונים, וכן נפסק באו"ח רסג, יד. ומ"מ אם טעה ולא התפלל שוב, א"צ להתפלל תפילת תשלומין – תוספת שבת שם סקל"א).

ד. רב היה נוהג להתפלל תפלת שבת בערב שבת [ורב הונא ורבנן לא נהגו כן], והיה בודל מעשיית מלאכה מאותה שעה. וכן אמר שמואל, ועושה קידוש על הכוס באותה שעה. וכן הסיקו להלכה.

א. הט"ז כתב שהמקבל את השבת מוקדם, מצוה למהר לקדש על הכוס. ובבאור-הלכה (רעא, א) כתב שאם יש עדיין זמן מרובה עד הלילה, אעפ"י שיותר לקדש באותה שעה, נראה שאין מצוה להדר בהקדמת הקידוש כל כך, וכמשמעות הנהגת רבי שנכנס למרחץ ושנה פרקו לתלמידים אחר שהתפלל תפילת שבת.

ב. יוצא אדם ידי חובת סעודת שבת מבעוד יום, כאשר קיבל את השבת קודם חשיכה. ויש אומרים (מגן אברהם בשם ספר חסידים) שצריך לאכול כזית בלילה. וכתב בספר ערוך השלחן (רסו, ה) שחומרא בעלמא היא זו ממדת חסידות.

ואולם אם סבר בטעות שהוא לילה והתפלל – הרי זו קבלה בטעות ומותר בעשית מלאכה [ומשמע בגמרא שחוזר ומתפלל (ראשונים)]. והריטב"א כתב שאינו חוזר, ומפרש שמדובר שהתפלל אחר שקיעת החמה ודוקא], מלבד אם הם צבור שטעו – הורה רבי הואיל והתפללו התפללו, שאין מטריחים את הצבור לשוב ולהתפלל.

אעפ"כ, מותרים הם בעשיית מלאכה שהרי קבלו שבת בטעות (רו"ה, רשב"א, ר' משה בר' יוסף נרבוני. מובא בתר"י). ויש אוסרים (ריא"ז. ובידעת התוס' – ע' רש"ל ורש"א). ובמקום הדחק יש להקל אפילו הדליקו נרות, כיון שהיתה קבלתם בטעות.

והיחיד שהדליק נרות או קבל שבת בפרוש, וכגון שאמר 'מזמור שיר ליום השבת', יש מחמירים שאף על פי שעשה בטעות, אין לו לעשות מלאכה. ובמקום הדחק יש להקל. קודם פלג המנחה, אין מועילה הקבלה, וגם ציבור שהתפללו אז צריכים לחזור ולהתפלל (עפ"י פוסקים. וצ"ע במקור הדין).

מתפלל אדם של מוצאי שבת בשבת. וכן נהג ר' יאשיהו ועוד. וכן אמר רב יהודה אמר שמואל, שמתפלל ואומר הבדלה על הכוס.

א. דוקא מפלג המנחה ולמעלה מותר, ולא קודם לכן (ריצ"ג; או"ח רצג, ג).

ב. אין לעשות כן על חנם אלא לצורך מצוה ובמקום אונס, שהרי צריך להוסיף מחול על הקודש (עפ"י תוס' ורא"ש ועוד, מהגאונים). ויש מתירים בכל אופן (ריצ"ג. וכן הרמב"ם סתם ולא הזכיר אונס). התוס' ורוב ראשונים נוקטים שאף מבדיל קודם צאת השבת. ויש שכתבו שאינו מבדיל אלא משתחשך (עפ"י רב האי גאון).

ולמעשה כתבו אחרונים שאין לנהוג כן, להתפלל ערבית של מוצאי שבת בשבת, שדבר התמוה לרבים הוא. ובפרט בימינו שנוהגים תמיד כחכמים שמתפללים מנחה עד הערב, בודאי מן הדין אסור להקדים ערבית במוצאי שבת, ורק בערב שבת יש מקלים משום שמצוה להוסיף מחול על הקודש (מובא במשנ"ב רצג סק"ט).

דף כז

מח. א. עד איזו שעה ביום היו מלקטים את המן במדבר?

ב. האם מותר לעבור כנגד המתפללים?

ג. אלו הלכות מובאות בסוגיא בנוגע ליחסי רב ותלמיד?

א. המן היה נלקט עד תחילת שעה רביעית, שאז נמס מחום השמש (וחם השמש ונמס. וזהו שנאמר שם בבקר בבקר – חלקהו לשני בקרים – לחכמים, שעד חצות הוא 'בוקר'. או להקדים שעה אחת – לר' יהודה, שהבוקר הוא עד סוף ארבע שעות).

ב. אסור לעבור כנגד המתפללים, וכמעשה ברב שסיים תפילתו ולא הפסיק את תפילת ר' ירמיה בר אבא שהתפלל מאחוריו, לילך ולישב במקומו, אלא עמד על עמדו. ורבי אמי ורבי אסי שהיו חולפים מכנגד המתפללים – חוץ לד' אמות היו חולפים.

א. דוקא לפנייהם אסור, אבל בצד המתפללים – אין חוששים להעברה בעלמא (תר"י, ריטב"א) ובספר הוזהר אסור (הובא במשנ"ב). צדדים שלפניו – מחלוקת המגן-אברהם והא"ר. וכן אם אינו עובר אלא הולך בתוך ד' אמות ונעמד, אפילו לפניו – מחלוקת אחרונים. ואפשר שיש להקל במקום הדחק (משנ"ב קב, ד).

יש שכתבו עפ"י הוזהר שאין לעבור לפני המתפלל כמלא עיניו. ואולם לצורך מצוה יש להקל בזה, כגון כהן הצריך ליטול ידיו לנשיאת כפים – וכדברי השו"ע שרק בתוך ד"א מלפניו אסור (עפ"י אור לציון ח"ב ז, כא. עע"ש).

ב. יש להקפיד שלא לעבור כנגד המתפלל, גם כאשר משלשל הטלית על פניו, שאינו מרגיש במה שלפניו (עפ"י באור הלכה קב). ויש מי שלימד זכות על מה שהרבה נוהגים היתר בדבר, מפני שעתה רגילים להתפלל בעינים עצומות, שלא כבזמן התלמוד, ולכך אין ההעברה מבטלת הכוונה [ואין נוקטים כטעם שהזכירו בכמה ספרים שהוא משום השכינה השורה מלפני המתפלל, אלא הטעם הוא רק משום ביטול כוונה] (דרשות בית ישי נה הערה יז).

ולעבור מלפניו כשהוא ברשות אחרת אך אין דבר החוצץ ביניהם, כגון שמתפלל כנגד פתח פתוח; במשנה ברורה משמע שאסור, משום ביטול כוונה. ובשו"ת אור לציון (להגר"ב צ שליט"א. ח"ב ז, כב) כתב להתיר. (ונראה לכאורה שאם משלשל המתפלל את טליתו וכדו', מותר אף לדעת המשנ"ב).

ג. אל יתפלל אדם לא (לפני רבו, ולא. גרסת הרי"ף) כנגד רבו ולא אחורי רבו (אם משום יוהרא, או משום שנראה כמשתחוה לרבו (ערש"י ותוס'), או משום שהוא מונעו מלפסוע לאחוריו כשיסיים תפלתו (תר"י).

ונראה שחוץ לד' אמותיו – מותר, שרשות אחרת היא. שם; ב"י או"ח צ וי"ד רמב).

תניא, ר' אליעזר אומר: המתפלל אחורי רבו, והנותן שלום לרבו והמחזיר שלום לרבו (כשאר כל אדם. רש"י. ויש אומרים שאין לתלמיד לשאול בשלום רבו לעולם, מפני המורא, אלא רק משיב לו 'שלום עליך רבי ומורי'. תר"י; וערא"ש ומהרש"א; פוסקים יו"ד רמב, טז; הקדמת פנים מאירות; ברית עולם לספר חסידים צ; נפש חיה

א"ח תרו; אבני נזר יו"ד תעד. וע' רש"י ורמב"ן ויגש מז, ז על שאלת שלום למלך, והחולק על ישיבתו של רבו (כל שקובע לו מדרש ויושב ודורש ומלמד שלא ברשות רבו, ואעפ"י שהוא במדינה אחרת. אבל מותר לחלוק עליו באיזה פסק אם יש לו ראיות שהדין עמו. עפ"י פוסקים), והאומר דבר שלא שמע מפי רבו (ואומר בשם רבו, או באופן שסבורים שהם דברי רבו. ראשונים) – גורם לשכינה שתסתלק מישראל. מצינו למר עוקבא שכשישב ללמוד לפני רבו שמואל, וכן כשישב בדין עמו, היה מתרחק ממנו ארבע אמות – דרך כבוד וענוה (מו"ק טז:).
ואולם תלמיד-חבר מותר לו להתפלל אחורי רבו-חברו (וכן מצדדיו, אך לא מלפניו. בית יוסף ושאר פוסקים ז, כה), כדרך שנהג ר' ירמיה בר אבא.
בהגדרת 'תלמיד חבר' נכלל כל תלמיד לרב שאין רוב חכמתו הימנו (ע' רמב"ם תלמוד תורה ה, ט; שו"ת הריב"ש רעא).

דף כח

- מט. א. מתי הוא זמן תפלת המוספין?
ב. היו לפניו שתי תפלות, מנחה ומוסף – איזו יתפלל תחילה?
ג. האם מותר לטעום כלום לפני תפילות מוסף ומנחה?
א. לדברי תנא קמא, תפלת המוספין כל היום. ואם אחר תפלתו (לאחר שבע שעות) נקרא 'פושע'. ולדברי רבי יהודה, זמנה עד שבע שעות, ועד בכלל (שאז היה קרבן המוספים קרב. ע' פסחים נח ובתוס' רשב"א שם). הלכה כתנא קמא.
ב. היו לפניו שתי תפלות, מנחה ומוסף; לתנא קמא, מתפלל של מנחה ואחר כך מתפלל של מוסף (תדיר ושאינו תדיר – תדיר קודם). וכן פסק רבי יוחנן הלכה. לר' יהודה, מתפלל של מוסף ואח"כ מנחה, שזו זמנה עובר (בשבע שעות, כאמור) וזו אין זמנה עובר אלא לאחר זמן.
א. כתבו התוס' שיש להזוהר ביום הכפורים לסיים תפלת שחרית קודם שש שעות ומחצה, שאם לא כן יוצרכו להתפלל מנחה לפני מוסף. ואולם הר"י אומר שלא דנו בסוגיא להקדים מנחה למוסף אלא כשהוא בא עתה להתפלל את שתייהן, כגון שיש לו לילך לסעודה גדולה ויש לחוש שאחר כך לא יוכל להתפלל, או כגון שהגיע זמן מנחה קטנה (תר"י ועוד), אבל כשיש שהות מרובה לשתי התפלות, והרי אין שתי התפלות עומדות כעת על הפרק כאחד – יתפללו תחילה מוסף ואח"כ מנחה.
יש מי שהורה שאין עושים כן בצבור, להקדים תפלת מנחה למוסף, כדי שלא יטעו (עפ"י שו"ע רפד, ד).
ב. אם אחר תפלת מוסף עד סמוך לסוף שעה שביעית, ואם יתפלל עתה מנחה לא יוכל להתפלל מוסף עד שבע וייקרא 'פושע' – הסתפק הפרי מגדים אולי בכגון זה יש להקדים מוסף (מובא בבאר הלכה שם).
ג. רב הונא אמר: אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיתפלל תפלת המוספין. כמו כן אמר רבי יהושע בן לוי: כיון שהגיע זמן תפלת המנחה, אסור לו לאדם שיטעום כלום קודם שיתפלל (ואף מפסיקים באמצע האכילה בהגיע זמן תפלת המנחה. תוס'). ואמרו שאין הלכה לא כרב הונא ולא כריב"ל, ומותר לטעום לפנייהם.